

## פינת הסטודנט

### "מעלין אונקלי בשבת" נסיון להבנה מחודשת בבעיה אבחנתית עתיקה

מאת

עלי טל-אור (טרטנר)

הלכה זו מובאת בתלמוד הבבלי, מסכת עבודה זרה, דף כ"ט ע"א. אין לה מקבילה בתלמוד הירושלמי והיא מהווה דוגמא טובה לקושי שבהבנת מקורות רפואיים בתלמוד.

- "אמר ר' יהושע בן לוי: מעלין אונקלי בשבת.  
— מאי אונקלי? — אמר רבי אבא: איסתומכא דליבא.  
— מאי אסתא? — מייתי כמונא כרוינא וניניא ואגדנא וציתרי ואבדתא.  
— לליבא — בחמרא. וסימנך: "ויין ישמח לבב אנוש".  
— לרוחא — במיא. וסימנך: "וירות אלקים מרחפת על פני המים".  
— לכודא — בשכרא. וסימנך: "וכדה על שכמה".  
— רבי אחא בריה דרבא שחיק להו לכולהו בהדי הדדי ושקיל ליה מלא חמש אצבעתיה ושתי ליה.  
— רב אשי שחיק כל חד וחד לחודיה ושקיל מלא אצבעיה רבתי ומלא אצבעיה זוטרתיה.  
— אמר רב פפא: אנא עבדי לכל הני ולא איתסאי עד דאמר לי ההוא טייעא: אייתי כוזא חדתא ומלייא מיא ורמי ביה תרוודא דדובשא דתלי לה בי כוכבי ולמחר אישתי. עבדי הכי ואיתסאי".  
ובעברית: ... מהו האונקלי? — אמר רבי אבא: איסתומכת הלב.  
מהי רפואתו? — יטול כמוז, כרוינא (קימל), נענע (מנטא), לענה, צתרה ואזוב.<sup>1</sup>
- 1 צמחי מרפא אלו משמשים ברפואה העממית לטיפול בבעיות שונות במערכות העיכול והנשימה ולהקלת עוויתות וכאבים. ע"ע "צמחי מרפא", באנציקלופדיה "החי והצומח של א"י".

ללב (או לאיסתומכת הלב) — ביין. למחלה ריאתית (רוחא) — במים. ליולדת על המשבר — בשיכר.

רבי אחא בנו של רבא שחק את כולם יחד ונטל מלא ידו מהם ושתה. רב אשי שחק כל מין לחוד, (ערבב) ונטל מלא אגודלו וזרתו ושתה. אמר רב פפא: ניסיתי את כל השיטות הללו ולא הבראתי עד שאמר לי ערבי אחד: מלא במים כלי חרס קטן חדש, הוסף כף דבש ששהה לילה שלם תחת הכוכבים ולמחרת שתהו. עשיתי כך והבראתי.

המושג אונקלי עצמו כבר לא היה ברור בתקופת התלמוד, אם מפני שמקורו בשפה זרה או מפני שלא היה בשימוש. רבי אבא מסביר שמדובר באיסתומכת הלב, אך מהי איסתומכת הלב גם-כן לא ברור. ישנן מספר שיטות להסבר וזיהוי "ירידת האונקלי":

(א) שיטת רבינו חננאל והרי"ף (כך מפרש גם בעל "הערוך"):

לפי שיטה זו מזהה האיסתומכא עם הקיבה, אל-מעדא בערבית. אין שיטה זו מסבירה מהי הבעיה הרפואית המדויקת, אולם לפחות מילולית יש לה על מה לסמוך:

במדרש ויקרא-רבא פרשה ג' סימן ד': "...לפי שהנפש הזו גוזלת וחומסת, בא וראה כמה צער וכמה יגיעה עד שיצא מאכלה ממנה. מפומא לוושטא, מוושטא לאיסתומכא, מאיסתומכא להמסיסא...". במדרש קהלת-רבא פרשה ז' סימן י"ט ס"ק ג': "החכמה תעוז לחכם — זה משה, מעשרה שליטים — מעשרה דברים שמשמשין את הגוף שכבשן משה ואלו הן: מפומא לוושטא ומוושטא להמסיסא ומהמסיסא לקיבתא ומקיבתא לאיסתומכא ומאיסתומכא לכרוכא קטינא...".

בחולין דף נ' ע"ב: "אי זה כרס הפנימית? ... רבי ישמעאל אמר: איס-טומכא דכרסא". (גם נתן המאתי בתרגומו ל"פרקי משה" של הרמב"ם ול"קאנון" של אבן סינא מתרגם בסתם איסטומכא=אל-מעדא לקיבה). נראה שהשינויים מקורם בגירסאות ושיבושים אולם הכוונה לאחת הקיבות.<sup>2</sup> כיום, לא מוכרת בעיה רפואית של ירידת הקיבה או בעיה שהטיפול בה הינו העלאת הקיבה.

2 יתכן שבמקור שבקה"ר מדובר במערכת העיכול בבהמה או שבסתם מזכירים 10 חלקים של מע' העיכול.

(ב) שיטת רש"י:

"איסטומכא דליבא — דופני בשר שתחת הלב והוא טרפשא. לישנא אחרינא — תנוד שנגד הלב שקורין ניבלא ופעמים שנכפף לצד פנים ומעכב את הנשימה וזהו עיקר. לליבא בחמרא — לאיסטומכא דליבא ישתה אלו ביין. לרוחא — לשחפת שמחמת רוח, ישתה אלו במים. לכודא — חולי אשה יולדת ומצטננת על המשבר".

הפירוש הראשון פשוט, איסטומכת הלב היא הסרעפת. ויהי ה"תנוד שנגד הלב שקורין ניבלא" אינו פשוט כלל ולהלן נעמוד על הסברים שונים. רש"י מסביר בדיוק את הבעיה הרפואית — עיכוב הנשימה המהוה סכנה ופיקוח נפש ולכן הותר הטיפול ב"ירידת האונקלי" בשבת.

(ג) שיטת הרמב"ם:

בספרו "משנה תורה", סדר זמנים, הלכות שבת: בפרק ב', הלכה י': "חולה שאין בו סכנה ... ואם היו צריכים לדברים שאין בהם מלאכה, עושין אותם אפילו ישראל. לפיכך, ... ומעלין אונקלי ... וכל כיו"ב מותר".

בפרק כ"א, הלכה ל"א: "... וכן מותר ... ולהעלות אונקלי, שכל אלו וכיו"ב אין עושין אותן בסמנין כדי לחוש לשחיקה ויש לו צער מהן". הרמב"ם (בניגוד לרש"י) סובר שבבעיה הרפואית של "ירידת האונקלי" אין סכנה לחיי החולה והטיפול בה ידני בלבד (בניגוד לגמרא המציעה טיפול תרופתי). הוא אינו מסביר מהו האונקלי ומה בדיוק הבעיה הרפואית שבירי-דתו.<sup>5</sup>

בדורות האחרונים הועלו זיהויים שונים ל"אונקלי" ול"איסטומכא דליבא".

א. בעל "ערוך השלם":

"אונקלי — (מלשון יווני άγκυλος) כפוף, ונקרא כן סחוס שבסוף החזה — der schwerdtähnliche Brustknorpel בע"ז בפרק אין מעמידין בגמ' דמת-רפאין דף כ"ט: אמר ריב"ל: מעלין אונקלי בשבת ... אמר בנימין מוספיא: אונקלי זה ... ועל פי האיסטומכא יש סחוס (Knorpel) כמו פי חרב וכופף עצמו כלפי האסטומכא ומעלין אותו ע"י רפואה, ע"ע אסטומכא דליבא. אמר חנוך יהודה קאהוט: וקרוב לזה פירוש רש"י בלישנא אחרינא ... וניבלא אין לו שחר ופתרון בשום לשון, אולי הוא ט"ס תחת קנרבלא Knorpel! ולפי זה

אונקלי הוא דבר מה כפוף ועקום וקוראים בזה ציפור נפש והוא סחוס שבסוף החזה ששמו בלשון יוון ורומא  $\chi\acute{o}\nu\delta\rho\omicron\varsigma \xi\iota\phi\omicron\epsilon\iota\delta\acute{\eta}\varsigma$  cartilago ensiformis ולולא דמסתפינא הייתי אומר נגד דעת רבי בנימין אף כי היה רופא אומן ובר סמכא בענין רפואות שמלת אונקלי הוא לשון יווני  $\lambda\acute{\alpha}\mu\nu\gamma\epsilon$  Lähmung die krumm macht, חולי שמכביד וכופף האיברים ובוה על נכון מפורש אונקלי באיס-תומכא דליבא שהוא  $\sigma\tau\acute{o}\mu\alpha\chi\omicron\varsigma$  stomachus כובד נשימה וקצר רוח. אסתומכא — פירוש בלשון יוון ורומא  $\sigma\tau\acute{o}\mu\alpha\chi\omicron\varsigma$  stomachus בל"ס אסתומכא — פי הכרס, Magen-mund Magen, אבל עיין סוף הערך. אסתומכא דליבא בגמ' דמתרפאין בפרק אין מעמידין ובגמ' דכרס באלו טריפות (חולין, נ', ע"ב) אי זה הכרס הפנימית? איסטומכא דכרסא, בלעז אסתומכו (בלשון איטליה stomacho ורש"י פירש בחולין וז"ל: אני שמעתי איסטומכא בלעז...). אמר בנימין מוספיא: פירוש בלשון יוון ורומי פי הכרס לבדו ונעתקה מילה זו לפעמים לכל הכרס ויען כי הרופאים הקדמונים היו קוראים לפי הכרס לב כי בחוליו יפוג ויתעלה הלב, אמרו חכמינו לפי הכרס אסתומכא דליבא וכן אמרו חולשא דליבא ויוקרא דליבא לחלישות ולכבדות פי הכרס. אמר חנוך יהודה קאהוט: אמת הדבר כי אסתומכא פי הכרס וכן נראה מויקרא רבא... אבל מה שאמר רבי בנימין מענין אסתומכא של ע"ז — בנכון אסתומכא, צריך להיכתב כאיתא בש"ס והיא מילה יוניית  $\acute{\alpha}\theta\epsilon\mu\beta\epsilon\sigma\chi\epsilon\rho\epsilon$  Athembeschwerde, כובד ויוקר הנשימה וזה אונקלי (ע"ע) שדברנו בו לעיל. ואם לדקדק היה צריך להסדיר המילה בערך מיוחד, אבל מה אעשה כי גם בפירוש כ"י לר"ח לע"ז איתא וז"ל אסתומכא דליבא פירוש איסטומכא בלשון ערבי אל-מעדא עכ"ל והיא פירוש כרס.

נראה שבאמת מדובר בזיו הקסיפואיד ולא במחלה הנקראת אונקלי וגם הלשון "מעלין" מתאימה יותר לטיפול באיבר שירד או נכפף. האיסטומכא דליבא הוא אותו איזור עצמו, חלק הקיבה הקרוב וסמוך ללב או פתח הקיבה.<sup>3</sup> הבעיה הרפואית המדויקת, כלומר "ירידת האונקלי", אינה מוסברת ע"י בעל "ערוך השלם".

- 3 לא נראה לי לפרש ש"ליבא" כאן הכוונה לכיפת הקיבה, ה"קרדיה" שהיא ג"כ תרגום של לב ובלעז — cardia, אלא כאמור מדובר כאן בחלק הקיבה הסמוך ללב מבחוץ, היינו האפיקסטריום.
- 4 ב"מילון תלמודי" — מסביר הכותב שאונקלי היינו האיסטומכא דליבא היא מחלת לב או קיבה בסתם, כנראה מפני שחשב שזו או מחלת האיסטומכא או מחלת הלב = ליבא...

ב. יוליוס פרויס בספרו "הרפואה במקרא ובתלמוד" (נכתב בגרמנית, תורגם לאנגלית ע"י פ' רוזנר Biblical and Talmudic Medicine) כותב:

The identification of this illness is totally unclear, since we can conclude nothing from the recommended remedy. We cannot clarify the meaning of the name of the illness. One might suspect that *onklai* is similar to *agkyle*, if this word did not mean joint stiffness (ankylosis). The term *onklai* was apparently no longer in common usage during the time of the Talmud, so that its identification as "stomachos of the libba" was necessary; *libba*, which means both "heart" and "stomach" is here explained by Rabbi Chananel to refer to stomach, *elma'idah*. *Onklai* might thus be the *anatropai tou stomachou* of Galen, or the *thlipsis stomachou* of Aetius. Unfortunately, neither gives a definition of the "tuning of the stomach", but it is also healed by medicaments. Rashi has two explanations: *onklai* is the fleshy wall below the heart or stomach, the diaphragm (*tarpesche*), or it is "the cartilage opposite to the heart (or stomach), *nibla* in French. Sometimes it bends forwards and hinders normal breathing". *Nibla* meaning 'uvula' is not very likely. Rashi probably means the sense of distention, the gaseous accumulation in the stomach of an infant which the mother combats by "stroking" (i.e. burping) the baby.

לדברי פרויס לא ניתן כלל לזהות בודאות את המצב של ירידת האונקלי. לדבריו, רש"י מתכוין בהסברו השני לתחושת מלאות מהצטברות גזים בקיבת

5 המאירי בבית הבחירה מעיר בשם ה"כסף משנה" על הרמב"ם במשנה תורה, הלכות שבת, פכ"א, הל"א, שבדין "מעלין אונגים בשבת" סובר הרמב"ם שהטיפול ידני בלבד בעוד שבגמרא מוצע גם טיפול תרופתי ואין ה"כסף משנה" מזכיר במפורש שסתירה כזו קיימת גם בדין "מעלין אונקלי בשבת", אף שכך אולי משתמע. לעצם הענין, נראה שהרמב"ם כרופא מומחה סבר שהטיפול היעיל הוא ידני ולכן מתעלם מהטיפול המוצע בגמרא, או אולי סבר שאין קשר הכרחי בין המימרא של ריב"ל להמשך הסוגיא כיון ש"מעלין" משמע ביד ואילו לאיסטומכא דליבא מוצע טיפול תרופתי ומשמע שמדובר באיזורים קרובים הלוקים במחלות שונות והטיפול בהן שונה. אם מדובר בבעיה גרמית (אורטופדית) הטיפול ידני. וצע"ג.

תינוק שאמו מכה קלות על בטנו כדי לשחרר את הגזים ממנה. פירושו מאד לא ברור. הסברו מתאים למצב שכיח, אך רק בתינוקות ואינו מצב מסוכן המצריך היתר לטיפול בשבת, מה גם שהרמב"ם פסק שפעולה זו אסורה (עיין "משנה תורה" סדר זמנים, הלכות שבת, פרק כ"א, הל"א, ועיין להלן בלשון "אסובי" ב"ערוך השלם"). כן לא ברור מה הקשר בין הטיפול המוצע בגמרא למקרה שמציע פרויס.

ג. כותב בעל "אוצר לעזי רש"י" — מ. קטן, על המילה "ניבלא" — שברשי"י:

(אגב, המאירי בבית הבחירה מצטט "איבילא" במקום ניבלא — ע.ט.) "ליולא (leule) — ענבל שבגרו, כך פירושו של בלונדהיים (בעל "אוצר הלעזים", שנכתב בצרפתית) וקשה לקבלו כי אין דברי רש"י מתפרשים אלא לאיבר שבתוך הגוף "שכנגד הלב" וגם הקשר של גירסת כתב היד ליבולא ושל הדפוסים ניבלא עם הצרפתית leutte (כלומר lulette מלטינית מאוחרת uvitta, "הענב הקטן") מפוקפק. לי נראה שיש לחפש בכיוון היוונית pleura (בצרפתית plevra, הקרום שמסביב לריאות) או בכיוון nombril (בגרמנית Nabel ובאנגלית navel — טבור).

המעבר מלמ"ד לנ"ן יכול להסתבר בהשמטת היידוע le ובצירוף היידוע un לפני המילה המתחילה בתנועה.

לא אתיחס כאן להצעות שבסוף דבריו של מ. קטן, אולם הצעתו של בלונד-היים לפיה מדובר ב-uvula — ענביית הגרון, דורשת התייחסות נוספת. (גם ה"מתרגם" ללעזי רש"י על הגמרא מסביר כך וגם בין הפוסקים היו שנקטו כך) הגמרא במסכת שבת דנה בפעולות שמותר לבצע בשבת כטיפול בתינוקות. הגמרא מתירה ל"חנק" בשבת וכן "אסובי ינוקא שריא" (שבת, דף ס"ו ודף קכ"ג).

כותב בעל "ערוך השלם" לערך "אסובי":

"אסובי" — (בלשון ערבי... — das zurechtlegen, zurechtsetzen) אסובי ינוקא" רב נחמן אסר ורב ששת שרי, בריש גמרא דכל הכלים (שבת קכ"ג) פירוש: כשנפלה ערלת הגרון של תינוק משימה החיה אצבעה בפיו ומסלקת הערלה ופעמים שמקיא התינוק, על כן הקשה לו: והא אין עושין אפיקטוזין? (אמר חנוך יהודה קאהוט: ורש"י ז"ל פירש "להחליק סדר איבריו כשהוא נולד מתפרקים וצריך לישבן". ובענין זה העתקנו מלשון ערבי. אבל רבינו דעת אחרת יש לו ומה שכתב רבינו היא דעת ר"ח ז"ל כנראה מדברי הרא"ש בפ"ז סימן ג' שהביא דבריו אות באות שוים עם פירושו של רבינו וכן הביאו הטור

או"ח ס"ס ש"ל. ור"ן לסוגיא כתב וז"ל: פר"ח ז"ל דאסובי ינוקא היינו אסוקי גרמא דפומא דנפלה לינוקי ומגביהין אותו ביד עכ"ל. וגירסת אסוכי איתא ברא"ש ורי"ף ור"ן ובכ"י א"פ של הש"ס ופירוש המיוחס לרש"י ברי"ף הביאו דברי הערוך בזה"ל. ואני הכותב מצאתי בערוך, כשנפלת ערלת הגרון שקורין ליאט' בלעז משימה החיה וכו' עכ"ל. ונ"ל שכיון ללשון איטליה — glottide, Halszäpfchen. והרמב"ם בהלכות שבת פכ"א הל"א כתב: "ואסר לדחוק כריסו של תינוק". וכתב המ"מ: זה לא מצאתי מבואר אא"א יהיה פירוש לאסוכי ינוקא שזכרו בכל הכלים עכ"ל. ואני מצאתי סעד לדבריו שבלשון ערבי סוד פירושו דחק (...). מלבד העובדה שאין שום פתולוגיה מוכרת של צניחת ערלת הגרון וממילא אין צורך בטיפול כזה, הנה כי כן כבר מובא ענין העוסק בה ואין צורך לגמרא לחזור על דין פעמיים בשני שמות שונים. נדחית איפוא האפשרות שהאונקלי הוא ערלת הגרון.

ברצוני להציג גישה שונה לבעיה שלפנינו המאפשרת הבנה ברורה בסוגיה הרפואית הזו: שתי הנחות עומדות ביסוד גישה זו:

א. מדובר בסימפטום (ולא במצב חולני או מחלה) היכול להופיע בכמה מחלות ומצבים שונים שכיחים. דרושה אבחנה מבדלת בין המצבים לצורך התאמת הטיפול הנכון למחלה ולחולה.

ב. התיאור למצב פתולוגי בגמרא וברש"י מתאים לתאור החולה את תחושתו ולא לתאור הבעיה כפי שהיא באמת מבחינה פתולוגית.

אין מצב המוכר לנו כיום המתאים ל"ירידת האונקלי" (כלומר כיפוף הקסיפור איד או ירידת הקיבה או הסרעפת) אולם הגמרא מתארת חולה הסובל מסימפטום המתואר על ידו כאלו ישנה ירידת האונקלי. מצבים כאלו מוכרים היטב:

חולה הסובל מתעוקה בבית החזה התחתון או ברום הבטן נוטה בתאור תחושתו ללחוץ בידו על הקסיפואיד או תחתיו ולומר שתחושתו היא כאילו הקסיפואיד לוחץ פנימה (מצביע ואומר: לוחץ לי כאן, כיון שאינו יודע השם האנטומי של הקסיפואיד) והדבר גורם לו עיכוב נשימה. מצבים ומחלות שונים גורמים לתלונה כזו:

א. ריבוי גזים במערכת העיכול עם לחץ על הסרעפת.

ב. בלידה, כתוצאה מהצירים.

ג. בתהליכים דלקתיים וגידוליים המערבים את קרומי הריאה או עקב שיעול ממושך.

ד. במחלת לב איסכמית ובדלקת כיס הלב.

תחושת הלחץ המלווה קוצר נשימה. היא סימן מבשר למצב מסוכן אפשרי ולכן מותר הטיפול בשבת.  
המקור לפירושו של רש"י הוא כנראה מספר איוב, פרק מ', פס' כ"ו: "התשים אגמן באפו ובהח תקב לחיו?". תרגום יונתן: "אפשר דתשוי אונקלא בנחיה ריה?".

ועל הפסוק "הלכך כאגמן ראשו?" (ישעיה, פרק נ"ח, פס' ה'), פירש רש"י: "...אגמן הוא כמין מחט כפוף וצדין בו דגים...". ואם-כן אונקלי היא מילה ארמית ולא דוקא יוגית, אונקלי הוא אונקול, וזו החכה הכפוף.  
גם הפירוש הראשון של רש"י מקורו דומה כיון שהטרפס, הוא הסרעפת, צורתו כמין כיפה בדומה לפסוק בישעיה, פרק י"ט, פס' ט"ו: "ולא יהיה למצרים... כפה ואגמון".

שאלת הגמרא אינה נובעת מאי-הבנת משמעות המילה אונקלי אלא מאי-ידיעת המיקום של האיבר הכפוף הקרוי בשם זה.  
נעלם מעיני החוקרים שגירסת כתב היד ליבולא (אשר בדפוסים שלנו נשתבש לניבלא) אשר בפירושו השני של רש"י היא הקרובה ביותר לאמת. נראה שהמילה הנכונה היא לובולא ובצרפתית ובאנגלית — lobule שמש-מעה תנוך קטן (מהמילה לוב-lobe, תנוך).  
ניתן לחדש ולקרוא לקסיפואיד בשם עברי: "תנוך-האנקול" או "תנוך-האגמון".

ניתן לקרוא את הקטע מהגמרא כך: (בקיצור)  
מטפלים בתעוקה באיזור הקסיפואיד בשבת. הטיפול המוצע בגמרא: תערובת צמחי מרפא מהולה בנוזל מתאים לפי המחלה הגורמת לתעוקה ויש להכינה בצורה ובמינון מתאימים. למחלת לב (או גם קיבה) — ביין, למחלת ריאה — במים, ליולדת — בשיכר. רב פפא שניסה תערובת זו לא הבריא, אך מי דבש הועילו לו.